

Zygmunt Rutkowski

Archiwum księstwa żagańskiego

UWAGI OGÓLNE.

Księstwo Żagańskie przez 309 lat pozostawało we władaniu Piastów śląskich. Okres ten podzielić można na dwa podokresy:

- 1) Samodzielnego panowania książąt śląskich, do 1329 r.
- 2) Po przyjęciu lenna czeskiego do roku 1472.

Rozdrobienie feudalne po roku 1138, zapoczątkowane testamentem Bolesława Krzywoustego doprowadziło do osłabienia państwa i większego usamodzielnienia się dzielnic śląskich, które nawet już po zjednoczeniu nie uległo zmianie. Niemniej jednak związki z Polską trwały w Księstwie Żagańsko-Głogowskim do czasu ostatniego Piasta Żagańskiego Jana II, niesłusznie uważanego za zdrajcę i awanturnika.

Przyjęcie zwierzchnictwa czeskiego uzależniło Księstwo Żagańskie od królów czeskich, którzy wykorzystując partykularyzm i niezdecydowanie części książąt śląskich zdołali podporządkować sobie mimo pewnych oporów cały Śląsk.

Książęta śląscy jako lennicy czescy, zachowali co prawda prawo życia i śmierci nad swymi poddanymi, prawo wojny lub pokoju, prawo bicia własnej monety, cła i myta oraz szereg innych przywilejów, lecz jako lennicy zmuszeni byli oddawać hold każdemu nowemu królowi Czech, nie mogli bez zezwolenia panującego sprzedawać, ani zastawiać swego majątku, ponieważ panujący miał prawo pierwokupu. Na każdą zbrojną wyprawę zobowiązani byli dostarczać swemu seniorowi określonej ilości żołnierzy. Szlachta natomiast uprawniona była do odwoływania się od wyroków sądu książęcego do króla, którego to prawa pozbawione były wsie, miasta, duchowieństwo i Żydzi. W razie braku potomka w linii męskiej księstwo stawało się własnością pana lennego.

W okresie przeddzielnicowym, Żagań był kasztelanią, o której zachowały się niestety bardzo fragmentaryczne wiadomości. W dokumencie Henryka Brodatego z roku 1202, występuje kasztelan żagański Stefan jako świadek. Druga podobna wzmianka pochodzi z roku 1206. Ostatnia wzmianka o kasztelanie żagańskim, pochodzi z roku 1299.

Urząd kasztelana zastąpiony został potem instytucją zwaną „capitaneus ducateus” lub burgrafa¹. Terminem tym nazywano także namiestników królewskich i książęcych². Funkcję tą pełnić mógł jedynie szlachcic zamieszkujący teren nad którym sprawował władzę. Występuje on na terenie księstwa żagańskiego od roku 1320 do 1786, kiedy to zastąpiony zostaje przez „plenipotentą generalnego” (Generalbevollmächtigte). Między „capitaneus ducateus”, a plenipotentem zachodziła poważna różnica. Funkcja pierwsza bywała niekiedy czysto tytułarna i zdarzało się, że kilku ludzi na jednym terenie nosiło ten sam tytuł. Np. w Przewozie Hakenbornowie posiadali swego zarządcę zwanego „capitaneus ducateus”. Po przyłączeniu tej twierdzy do księstwa żagańskiego władcy Żagania ten urząd i tytuł zachowali. To samo w Szprotawie.

„Capitaneus ducateus” bywał najczęściej zastępcą księcia lub pana lennego niekiedy tylko do np. spraw wojskowych. Plenipotent natomiast był raczej pełnomocnikiem księcia w sprawach gospodarczych. Powodem tych przeobrażeń było w głównej mierze ograniczenie władzy książęcej po 1740 r. Powołano wówczas urzędy państwowe — landratyry. Powoli zmienił się również zakres władzy sądowej księcia i sądownictwa prywatnego. Wszystko to wpłynęło na likwidację urzędu — „capitaneus ducateus” i przejęcie jego pozostałych uprawnień przez plenipotentę, którego nazywać by można teraz zarządcą lub administratorem.

W odniesieniu do księstwa żagańskiego, nie da się zastosować żadnych wzorów ustrojowych znanych z Polski, Niemiec, lub Czech. Jest to raczej konglomerat elementów zapożyczonych w wymienionych państwach. Mimo wprowadzenia prawa magdeburgskiego — na Śląsku nie przyjęło się ono nigdzie w czystej formie. W sądownictwie zachowały się wzory i organizacja polska do połowy XVIII wieku³.

Oprócz małej ilości wielkich właścicieli ziemskich (Laitowskich, von Paczków, Ketliczów, Hakenbornów i Kotwiczów) istniała duża grupa drobnej szlachty nie różniącej się majątkowo od chłopstwa.

Własność chłopstwa w księstwie żagańskim nie była nigdy zbyt wielka, ale po wojnie trzydziestoletniej zmalała jeszcze bardziej. Uszczupliło to znacznie dochody księcia, który powołał w drugiej połowie XVII wieku specjalną komisję do zbadania tej sprawy. Szlachta bowiem po zagarnięciu ziemi chłopskiej, nie uiszczała z niej zobowiązań.

Sołectwa sprzedawane były zarówno przez księcia, jak i klasztor Augustianów, niejednokrotnie dziedzicznie. Sołtysi posiadali z reguły większy obszar ziemi, nie byli jednak całkowicie wolni od zobowiązań na rzecz pana. Z sołectwem związana była najczęściej karczma lub piekarnia. Na ogół sołtysi korzystali z pewnych najczęściej prawnie nie ustalonych ulg podatkowych, zależących od indywidualnej umowy między sołtysem a panem (księciem, klasztorem).

W majątkach pańskich, funkcję sołtysa najczęściej pełnił pan, chociaż nie było to regułą. Jak już powiedzieliśmy różnice między drobną szlachtą a chłopstwem były nie wielkie. Małżeństwa chłopsko-szlacheckie były bardzo częste, jeszcze częstsze były małżeństwa pomiędzy mieszczaństwem a szlachtą.

Przywileje i prawo zwyczajowe nie były szanowane. Do szczególnie drastycznych wypadków łamania prawa, doszło za panowania Jana I i jego syna Jana II. Na tym tle władcy ci miewali częste zatargi z duchowieństwem.

Miasta posiadały samorząd. W Żaganiu urząd burmistrza zanotowano w r. 1320. Od tego czasu do chwili upadku dynastii piastowskiej tj. 1472 r. burmistrzów w Żaganiu było 33-ch. W tym czasie spotyka się już w Żaganiu rady miejskie, składające się początkowo z burmistrza i czterech radnych. Liczba radnych w późniejszym czasie znacznie się powiększyła. W Przewozie pierwsze ślady samorządu miejskiego, spotykamy dopiero w roku 1406. Rada Miejska składała się z dwóch burmistrzów i pięciu radnych.

Najwyższą władzą sądową był książę. Po przyjęciu zwierzchnictwa czeskiego wasalom księcia przysługiwało prawo odwoływania się od jego wyroków od króla czeskiego, który miał prawo ferowania ostatecznych wyroków.

Mimo, że od czasów wojny niemiecko-polskiej w XII wieku do wojen husyckich większych walk na Śląsku nie było, to jednak kraina ta podzielona na szereg drobnych państewek, była widownią ciągłych walk bratobójczych. Walczyli ze sobą książęta, miasta, szlachta, a nawet chłopci. Powodem tych niepokojów były najczęściej sprawy błahe, niemiej kończące się nieraz poważnie. Drugą plagą było tzw. „reupritterstwo” — bandytyzm uprawiany przez szlachtę.

Księstwo żagańskie stale wykazywało deficyt. Książęta, szczególnie Piastowie, w poszukiwaniu pieniędzy na swoje zbrojne wyprawy, nakładali podatki i opłaty dodatkowe na młyny, browary, huty, podwyższali i nakładali nowe cła i myta. Od czasu do czasu, wyciskali z poddanych tzw. „dary dobrowolne”, które z czasem zaczęły się przyjmować jako podatki stałe. Sprzedawanie prawa do sądownictwa doprowadziło do wytworzenia się urzędów dziedzicznych w sądownictwie. Uprawnienia sądowe, uzyskiwały także miasta, które często zupełnie się usamodzielniały, wykupując wszelkie prawa książęce na swoim terenie.

Pierwszym księciem żagańskim był Przemysław (1279—1289) syn księcia głogowskiego Konrada II. (1274—1279), który jeszcze za życia podzielił swe księstwo między synów. Przemko otrzymał wówczas Żagań i Szprotawę. Od tego dopiero czasu możemy mówić o księstwie żagańskim, jako o samodzielnej odrębnej jednostce administracyjnej, mimo że po śmierci Przemysława księstwo żagańskie znowu weszło w skład księstwa głogowskiego. Przemysław poległ w walce z Łokietkiem walcząc u boku Henryka Wrocławskiego pod Siewieżem k/Częstochowy, 26 lutego 1289. Prowadząc powracające po bezskutecznym oblężeniu Krakowa wojska śląskie, został napadnięty przez Kaliszan, którzy zadali wówczas wojskom Henryka pod dowództwem Przemysława dotkliwą klęskę.

Orientacje Piastów Żagańskich były różne. Nie kierowali się poza drobnymi wyjątkami przesłankami narodowościowymi. Mimo to nie da się zaprzeczyć,

że nawet ziemczeni Piastowie, niejednokrotnie szukali oparcia w Polsce. Na ogół jednak ich orientacja polityczna dyktowana była potrzebą chwili i ich własną racją stanu. Pragnąc rozszerzyć swe posiadłości, łączyli się niejednokrotnie z wrogami Polski, walcząc przeciwko niej dość często. Nie można jednak tego w żadnym wypadku utożsamiać z orientacją anty-polską.

Ciekawego materiału do tego zagadnienia dostarczyć mogą dzieje synów Jana I. (1403—1439) — Baltazara i Rudolfa z jednej strony, a Jana II. (1439—1472) z drugiej. Podczas gdy dwaj pierwsi zupełnie ziemczeni współdziałali czynnie z Krzyżakami przeciwko Polsce, Jan II, w tym samym mniej więcej czasie walczył u boku Kazimierza Jagiellończyka, biorąc udział w wojnie trzynastoletniej⁵. Między Janem II a obu braćmi nader często dochodziło do zatargów i nieporozumień. Otrzymałszy jako najmłodszy przy podziale księstwa żagańskiego ziemię Przewozką, nie zadowolili się nią i w czasie nieobecności Baltazara zajął Żagań, co usankcjonował król czeski — husyta Jerzy z Podiebradu. Można przypuszczać że Jan II działał w porozumieniu z królem czeskim, albo też miał powody liczyć na to, że Jerzy z Podiebradu zaakceptuje jego postępowanie.

Jan II jest w ogóle ciekawą postacią historyczną. Na tle ówczesnych stosunków, uwagi godnymi są jego sympatie prohusyckie. W nich może tkwić źródło jego niechęci do braci, zakonu krzyżackiego i sympatia dla Polski. W ciągu całego swego panowania Jan II toczył liczne wojny i dał się poznać jako dobry strateg, zręczny polityk, jednak niesprzyjające warunki nie pozwoliły mu wznieść się ponad przeciętność. Po śmierci swego brata Baltazara, którego pokonał i uwięził w baszcie przewozkiego zamku, sprzedał księstwo żagańskie (1472) księciu saskiemu Ernestowi za 40.000 dukatów. W czasie głogowskiej wojny sukcesyjnej toczącej się o spuściznę po Henryku XI głogowskim (1476) Jan II staje się znowu znany jako jeden z głównych pretendentów. Opowiadając się za Maciejem Korwinem, wygrywa ostatecznie i otrzymuje Głogów w dożywocie. Utrzymał go jednak tylko przez okres jednego roku.

Dzieje tego ostatniego Piasta żagańskiego, są niezmiernie ciekawe i kryją w sobie jeszcze niejedną tajemnicę czekającą na badacza.

Po upadku linii piastowskiej, księstwo żagańskie pozostaje w rękach saskich do roku 1549. Ostatni Sas żagański Maurycy, wymienił księstwo żagańskie z cesarzem Ferdynandem na inne lenno. Ferdynand (1549—1553) oddał je w zastaw margrafom brandenburskim, od których wykupił je biskup wrocławski — Baltazar Promnitz. W posiadaniu Promnitzów, pozostało księstwo żagańskie do roku 1601. Wtedy to przechodzi ponownie w ręce cesarzy. Ferdynand II sprzedaje je w roku 1628 Albertowi Wallensteinowi. Po jego tragicznej śmierci, znów wraca do cesarza. W roku 1657 panami księstwa żagańskiego zostają Lobkowitz, którzy dzierżawią je do 1788. Ostatnim nabywcą księstwa żagańskiego jest lennik polski Piotr I, Biron, książę kurlandzki. Po jego śmierci księstwo dziedziczy jego córka Wilhelmina (1800—1839), po niej Paulina (1839—1844), wreszcie Dorota Talleyrand Perigord, zwana także księżną Dino⁶. Dała ona początek Talleyrandom żagańskim. Do końca istnienia księstwa pozostało ono w ich władaniu.

Sredniowieczny ustrój księstwa dochował się do połowy XVIII wieku. Po zajęciu Śląska przez Fryderyka II zaczęto wprowadzać tu pruskie wzory administracji państwowej, ograniczono i poddano kontroli sądownictwo prywatne. Powoli lecz nieustannie, księstwo traciło swój dawny charakter, by ostatecznie upodobnić się po roku 1848 do siedziby większego właściciela ziemskiego o nieco większych prawach politycznych, które zniosła dopiero rewolucja listopadowa 1918 r.

Równocześnie z powstaniem odrębnego księstwa, powstała także kancelaria książęca. Trudno na podstawie zachowanych fragmentów powiedzieć coś o jej strukturze organizacyjnej. Działalność jej nie była jednak chyba zbyt wielka, do czasów Jana I. (1403—1439). Świadczy o tym niewielka liczba akt pochodząca z poprzedniego okresu i licznie zachowane dokumenty o różnorodnej treści, pochodzące z czasów Jana I i jego synów, szczególnie Baltazara i Jana II.

Część dokumentów z kancelarii wymienionych Piastów, publikowana była w kodeksach dyplomatycznych Śląska i Łużyc. Zagadnienie to jednak nie wchodzi w zakres niniejszej pracy. Na wzmożenie działalności kancelarii książęcej w okresie ostatnich Piastów żagańskich, wpłynęły niewątpliwie także wypadki, które w tym okresie następowały. Wojny husyckie, montowanie przez Zygmunta Luksemburczyka ligi anty-polskiej, wojna trzydziestoletnia i udział w niej książąt żagańskich, zwiększony ucisk fiskalny w związku licznymi wojnami jakie w tym czasie prowadzono, zmuszały książąt do szukania coraz to nowych źródeł dochodu. Wszystkie te czynniki znalazły swe odbicie w pracy kancelarii książęcej.

Dużo ciekawego materiału do zagadnienia ustroju administracyjnego, sądownictwa i organizacji urzędów księstwa żagańskiego, znaleźć można w aktach klasztoru Augustianów, przechowywanych w kościele parafialnym w Żaganiu, oraz w doskonale zachowanej kronice klasztornej⁷.

W czasie panowania książąt saskich, w użycie wchodzi papier, wypierając drogocenny pergamin. Od tego czasu liczba dokumentów jeszcze bardziej rośnie. Obok dokumentów pergaminowych, wprowadza się teraz księgi wypisów, protokółów, przywilejów etc. Rozwój szkolnictwa aczkolwiek zahamowany później przez wojnę trzydziestoletnią, bezustannie rozpowszechniał umiejętność czytania i pisania. Wszystko to wywarło znaczny wpływ na kancelarię książęcą, która wkrótce część swych dotychczasowych zadań, przekaże bezpośrednio urzędom księstwa. W pierwszym okresie całą władzę wykonywał książę przez kasztelana, „capitaneus ducatus”, komornika i notariusza⁸. Później wytworzyły się odrębne urzędy, pozostające jedynie pod książęcym nadzorem. Były nimi: urząd książęcy⁹, komora i sądy a w XVIII wieku, tzw. Generalbevollmächtigte, Herzogliches Bauamt, intendentura i Rentkammer.

Majątkości ziemskie podzielone były na administracje: klenicką, otyńską, żagańską, nachodzka, oraz czerwieńską, która w XIX wieku odpadła od księstwa żagańskiego. Akta administracji majątków i leśnictw (Forstamt) nie były przechowywane w Żaganiu, lecz w siedzibie administracji dóbr, tj. w Klenicy, Otyniu, Nachodzie i Żaganiu¹⁰.

Archiwum księstwa żagańskiego

Do obowiązków urzędu książęcego, a później generalnego plenipotentą należał nadzór i administracja całego księstwa, jego urzędów, zastępowanie księcia we wszystkich sprawach z wyjątkiem wyraźnie zastrzeżonych oraz pełnienie funkcji kanclerza. Pisma z wyjątkiem ważnych dokumentów podpisywał generalny plenipotent.

W wieku XIX książę rzadko przebywał w Żaganiu. Zastępował go wówczas plenipotent, którego pełnomocnictwo potwierdzone było sądownie. Komora książęca zajmowała się całokształtem spraw gospodarczych, dochodami i wydatkami, prowadziła księgi rachunkowe, opracowywała budżety i kontrolowała administrację dóbr książęcych i zakładów przemysłowych. Na czele komory stał komornik, od XIX wieku dyrektor. Podlegał on bezpośrednio generalnemu plenipotentowi.

Urzędowi budowlanemu podlegały wszystkie sprawy związane z budownictwem, remontami a także administracja tartaków i innych zakładów, technologia, zakup surowców i sprzedaż produkcji. Urząd ten powstał przypuszczalnie dopiero w początkach XX wieku. Oprócz wymienionych urzędów występują w księstwie żagańskim jeszcze sądy: księstwa, dworski, ziemski i rycerski¹¹ (do połowy XVIII wieku).

ORGANIZACJA ARCHIWUM ŻAGAŃSKIEGO I JEGO ZBIORY

Akta księstwa żagańskiego przechowywane były w zamku. Opiekę nad nimi sprawował prawdopodobnie „capitaneus ducatus” — później generalny plenipotent. Do 1802 r. nie spotykamy żadnych śladów które mogłyby świadczyć o jakimś ustalonym porządku w archiwum, o personelu, układzie akt itp. Po śmierci księcia Piotra Birona komisja spadkowa zmuszona była sięgnąć do tytułów prawnych przechowywanych w archiwum. Wilhelmina, córka Piotra Birona, rzadko przebywała w Żaganiu. Pełnomocnik któremu zleciła całokształt spraw związanych z zarządzaniem księstwa, zainteresował się także zbiorami archiwalnymi w związku ze śmiercią Piotra I Birona i działalnością komisji spadkowej. W roku 1802, sporządzony zostaje pierwszy plan zasobu akt archiwalnych księstwa.

Na zbiory książęcego archiwum w Żaganiu, składały się akta wszystkich urzędów księstwa i poszczególnych majątków. W XX wieku doszły do tego jeszcze akta zakładów przemysłowych (gorzelnia, cegielnia, tartaków, elektrowni wodnych itp.). Akta tych zakładów nie stanowiły oddzielnej grupy, lecz wchodziły w skład zasobu akt powstałego na początku XX wieku urzędu budowlanego.

Do omówienia tej sprawy jeszcze powrócimy. Plan porządkowania archiwum oraz schemat organizacyjny registratury z 1802 r. nie został jednak wprowadzony w życie. W tymże jednak roku powołana zostaje specjalna trzyosobowa komisja mająca zająć się organizowaniem archiwum i porządkowaniem zasobu aktowego księstwa. Powołał ją prawdopodobnie dyrektor komory książęcej, który w czasie nieobecności generalnego plenipotenty, był jego zastępcą. W sprawozdaniu, komisja stwierdziła, że akta znajdują się w opłakanym stanie¹², w związku z czym zachodzi konieczność, przeniesienia akt z administracji książęcej¹³.

Dyrektor komory, jak wynika z jego odręcznej notatki na sprawozdaniu, nie przesądzał która komórka organizacyjna ma przechowywać akta, zaznaczył jedynie że należy je uporządkować i otoczyć odpowiednią opieką. Z dalszych meldunków komisji wynika, że ilość akt wzrosła niepomniernie, zajmują one teraz strych pałacu i innych zabudowań. Ułożone są najczęściej na podłodze bez najmniejszego porządku. Znalezienie czegokolwiek jest w tych warunkach niemożliwością.

W końcu nadzór nad całokształtem prac archiwalnych powierzono registratorowi miejskiemu ze Szprotawy Zimpelowi, dodając mu do pomocy asystenta Brukaufa. Prace przy porządkowaniu postępowały jednak bardzo wolno a terminy ich zakończenia wyznaczone przez kierownictwo komory nigdy nie były dotrzymywane.

Przyczyną nagłego zainteresowania się aktami księstwa, była działalność komisji spadkowej po śmierci Piotra I Birona. Przyjąć należy, że już wówczas ułożono akta chronologicznie i rzeczowo, dzieląc je na poszczególne administracje majątków jak: Zagań, Otyń, Nachód, Czerwieńsk, Klenica, Bytnica, Przylep, Płoty i inne.

Po doprowadzeniu zasobu aktowego do względnego porządku, pieczę nad nim powierzono registratorowi Klettemu, który nadal go porządkował, oczyszczając go równocześnie z akt pozbawionych wartości praktycznej i naukowej. Dokonywano tego na wyraźne polecenie dyrektora komory. Można by dzisiaj polemizować co do „bezwartościowości” wybrakowanych akt. Stwierdziliśmy niestety, że przy tej okazji zniszczono bezcenne nieraz zbiory.

Przez dłuższy okres czasu, spotykamy się w księstwie żagańskim z registratorą, która mieściła się przy komorze. Nazwa archiwum oznaczała w tym czasie akta niepotrzebne już. W roku 1849 komora po raz pierwszy przekazuje akta do archiwum, które w tym czasie podlegało już bezpośrednio generalnemu plenipotentowi. Nie bez znaczenia jest tutaj zmiana właścicieli księstwa. Księżna Dorota de Dino, po śmierci siostry swej Pauliny (1844) nieprzerwanie aż do swej śmierci (1862) zamieszkuje w Żaganiu. Jej to zawdzięczamy, rozdział materiałów archiwalnych na dwie zasadnicze części:

- 1) archiwum księstwa żagańskiego,
- 2) zbiór korespondencji Bironów i Talleyrandów.

Ten ostatni na jej polecenie przeniesiono do biblioteki zamkowej.

W latach trzydziestych XX stulecia, stwierdzono, że nie wszystkie tytuły znajdujące się na poszczególnych woluminach — oddawały należycie ich treść, co zmusiło tym razem zawodowych już archiwistów z archiwum wrocławskiego do uzupełnienia tych braków.

Układ akt zapoczątkowany przez Dorotę został zachowany. Przy opracowywaniu rejestrów (scenariuszy) uwzględniono jedynie i zaopatrzone w odpowiednie wyjaśnienia, rozbite na różne działy akta dawnych urzędów książęcych. Dla dokumentów pergaminowych, sporządzono rejestry, ponieważ w reperiach książęcych treść ich była oznaczana jedynie niewiele mówiącymi hasłami.

ARCHIWUM KSIĄŻĘCE

A. Akta rodowe i rodzinne	dział 1—32
a) akta osobiste i rodowe rodziny książęcej,	
b) sprawy lenne, sporne, procesowe i gruntowe.	
1. Dział dokumentów	dział 33—35
2. Dział akt	„ 36—42
B. Sprawy państwowe	
1. Sprawy zależności lennej	„ 43—49
2. Zwolnienia z podatków	„ 50
3. Prawo wydawania przywilejów.	
Wydane przewileje	„ 51—52
4. Mennica książęca i prawo bicia monet	„ 53
5. Stany księstwa i ich uprawnienia	„ 54—55
C. Organizacja i administracja księstwa.	
a) Prawo i ogólne sprawy rządu	
1. Prawodawstwo i administracja.	
Judicialia	Dział 56—60
2. Procesy	„ 61—60
3. Testamenty, spadki i opieka nad nieletnimi	„ 67
4. Sądownictwo prywatne	„ 68
b) Zagadnienia miejskie	
1. Żagań (Sagan)	„ 69
2. Przewóz (Priebus)	„ 70
3. Nowogród Bobrzański (Naumburg a.B.)	„ 70.a.
c) Sprawy kościelne	„ 71—73
d) Podatki, myta, cła	„ 74—77
e) Cechy, gildie i sprawy rzemieślnicze	„ 77.a.
f) Urbarze, inwentarze, powinności chłopskie	„ 78—79
g) Prawo przemiału, budowa młynów	„ 80
h) Myśliwstwo	„ 81—82
i) Granice i pomiary księstwa	„ 83
j) Mosty i budowa tam	„ 84
k) Podaństwo i przywiązanie do ziemi	„ 84.a.—86
l) Militaria	„ 86.a.—87
m) Administracja majątków i folwarków	„ 88
n) Dzierżawy	„ 88.a.
o) Miscellanea	„ 89
D. Zbiory o znaczeniu historycznym (dla księstwa)	„ 89.a.

Jak wynika z podanego wyżej zestawienia, zaginęły w tym układzie sądy i inne urzędy książęce.

Doprowadzenie zbiorów żagańskich do wymagań ówczesnej archiwistyki niemieckiej nastęrczałoby zbyt wiele trudności. Akta księstwa żagańskiego według przynależności kancelaryjnej, należałoby podzielić na szereg zespołów. Księstwo było państwem zależnym jedynie od pana lennego, którego władza była zresztą ograniczona. Porównywanie akt księstwa żagańskiego do zbiorów podworskich jest błędem. Omawiane zbiory były niezwykle cennymi źródłami historycznymi. Z tego też powodu archiwum wrocławskie w latach 1920—23 zaczęło ubiegać się o zdeponowanie ich u siebie. Książę żagański Maurycy Talleyrand-Perigord, zgodził się na zdeponowanie w archiwum wrocławskim wszystkich akt za wyjątkiem dotyczących rodziny Bironów, Talleyrandów oraz zbiorów ks. Doroty. Część I. Sekcja A zawierająca osobiste sprawy księcia i jego rodziny od połowy XVIII wieku, do działu 32 włącznie i nieliczne fragmenty sekcji A,b, oraz kilka dokumentów pergaminowych (3 szt.) pozostały w archiwum książęcym. Resztę zdeponowano w archiwum wrocławskim pod sygnaturą Rep. 132 c. A cc. 17/24, gdzie zginęły w czasie ostatniej wojny. Zachowały się więc jedynie akta pozostawione w archiwum książęcym, niestety poważnie zdekompletowane, bądź to z braku opieki w pierwszym okresie po wojnie, bądź na skutek działań wojennych. Są to przeważnie materiały od drugiej połowy XVIII wieku. Jeśen dokument który zachował się jednak w odpisie sporządzonym w XVIII wieku, pochodzi z roku 1461. Przed 1945 rokiem, dokument ten znajdował się w oryginale razem z odpisem. Świadczy o tym napis na stronie tytułowej poszytu, w którym był przechowywany. Dokument ten wydany przez ostatniego Piasta Jana II, wypadł prawdopodobnie z teczki do której nie był na stałe przytwierdzony. Dotyczył on nadania w dziedziczne władanie ogrodu przy młynie jednemu ze sług Jana II.

Ponieważ zachowane zbiory posiadają niewątpliwą wartość naukową i budzą zainteresowanie historyków szeregu krajów, uważam przeto za wskazane podać choćby w ogólnym skrócie zawartość ocalałych akt.

Dział I. Nr. inw. 1—2. Akta tego działu składają się z dwóch voluminów zawierających dyplomy, patenty książęce i dokumenty rodzinne księcia Piotra Birona i jego następców w księstwie żagańskim z lat 1750—1850, a także kontrakt ślubny ks Doroty z hr. Edmundem Talleyrand-Perigord, dokumenty rozwodowe i szereg innych akt z lat 1809—1857. Zawartość obu voluminów, pisana po niemiecku i francusku, zawiera określenia i terminy łacińskie.

Dział II. Nr. inw. 3—12. Dział ten składa się z dziesięciu voluminów dotyczących śmierci Piotra I Birona w 1800 r. Znajdują się tu: testament ks. Birona, inwentarze majątków, w Żaganiu, Otyniu, Nachodzie etc. Inwentarz zamku żagańskiego, inwentarze specjalne itp. Stwierdzono brak dwóch j.a. noszących numery w obrębie działu, 2—2 i 6. Akta pochodzą z lat 1787—1836.

Dział 3. Nr. inw. 13—21. Dziesięć voluminów dotyczących wyprzedaży majątku ruchomego o wartości artystycznej, kulturalnej i naukowej, jak: licytacja biblioteki (starodruki, rękopisy), obrazów, dzieł sztuki, zbiorów numizmatycznych

wśród których znajdowała się przeważająca ilość monet polskich¹⁶. Sprzedane wówczas przedmioty spisane są w odpowiednich katalogach.

Dział 4. Nr. inw. 22—30. Grupa akt dotyczących przede wszystkim powołanej po śmierci ks. Birona komisji spadkowej, oraz spraw opiekuńczych nad nieletnimi księżniczkami i sporów z władcami kurlandzkimi.

Dział 5. Nr. inw. 31—36. 6 j.a. które dotyczą zagadnień spadkowych i podziału majątku pomiędzy księżniczkami i wdową po Bironie.

Dział 6. Nr. inw. 37—45. 9 j.a. obejmujący sprawy związane ze zobowiązaniami ks. Birona w Kurlandii, korespondencja z hr. von Meden (ojcem żony ks. Birona Doroty), testament spadkobierczyni ks. Birona Wilhelminy¹⁷, akta dotyczące jej śmierci, pogrzebu, budowy grobowca dla katolickiej części rodziny Bironów, dokumenty związane z odziedziczeniem księstwa żagańskiego przez Paulinę Hohenzollern Hechingen¹⁸ z.d. Biron.

Dział 7. Nr. inw. 46—57. 12 j.a. (brak jednego voluminu), akta zgromadzone w tym dziale, obejmują sprawy związane z regulacją spadku po ks. Wilhelminie, śmierci jej siostry i następczyni w Żaganiu ks. Pauliny Hohenzollern Hechingen, wybudowania grobowca rodzinnego dla ewangelickiej części rodziny i przeniesienia doń zwłok ks. Piotra I Birona¹⁹.

Dział 8. Nr. inw. 58—65. 8 j.a. zawierających sprawozdania ze stanu majątku Birona w Kurlandii z 1787 r. i w Czechach 1772—1798 r. Materiały dotyczące udzielonych pożyczek, sprawozdania z procesów majątkowych. Materiały dotyczące pożyczki udzielonej przez Birona królowi szwedzkiemu, księżętom francuskim (pod gwarancję króla francuskiego) aktywa Birona w Kurlandii, etc.

Dział 9. Nr. inw. 66—79. 14 j.a. zawierających aktywa i pasywa Birona ustalone przez komisję spadkową, zatargów majątkowych z Ogińskimi. Roszczenia komisji spadkowej w stosunku do Polski w sprawie udzielonych przedrozbiorowemu rządowi polskiemu pożyczek, kapitały Birona w Holandii, spory o odsetki z pożyczki udzielonej ks. Hohenlohe-Ingelfingen, spory z bankierami z Pragi i Amsterdamu o depozyty, oraz różne drobne spory i zatargi na tle majątkowym.

Dział 10. Nr. inw. 80—86a. 10 j.a. dotyczą dalszych roszczeń komisji spadkowej w stosunku do Holandii, Kłajpedy, Kurlandii i Danii.

Dział 11. Nr. inw. 87—98. 12 j.a. zawierających roszczenia komisji spadkowej oraz szereg innych spraw majątkowych.

Dział 12. Nr. inw. 99—118. 20 j.a. dotyczących przejęcia różnych kapitałów po zmarłym Bironie, sprzedania rezydencji berlińskiej carowi rosyjskiemu. Korespondencja ks. Doroty o charakterze majątkowym, prawnym, uregulowanie i zabezpieczenie wierzytelności księżnej oprocentowanie kapitału, etc.

Dział 13. Nr. inw. 119—124. 5 j.a. (jednego voluminu brak), dotyczących zabezpieczenia udzielonych pożyczek, udzielenia pożyczek, oprocentowania i innych spraw majątkowych.

Dział 14. Nr. inw. 125—148. 24 j.a. dotyczące odrzucenia zobowiązań księstwa żagańskiego przez komisję spadkową, zatargów z komisją carską (rosyjską) w związku z cesją księstwa kurlandzkiego, różnych drobnych zobowiązań za prace, wykonywane usługi i dostarczone towary.

Dział 15. Nr. inw. 149—153. 5 j.a. dotyczy spraw majątkowych i ustalenia pensji wdowiej dla Doroty ks. kurlandzkiej.

Dział 16. Nr. inw. 154—168. 17 j.a. sprawy rent i emerytur dla służby dworskiej i urzędników Birona w Kurlandii i Żaganiu.

Dział 17. Nr. inw. 169—180. 12 j.a. zawierających materiały dotyczące zobowiązań Birona wobec kupców, uregulowania kosztów sądowych księciu Hohenzollernowi-Hechingen, powstałych w wyniku procesów prowadzonych przez ks. Dorotę de Dino, pokwitowania etc.

Dział 18. Nr. inw. 181—191. 12 j.a. zawierających sprawozdania, rachunki z gospodarki księstwa od 1653 r. do 1860. Dowody kasowe, obliczenia wpływów z leśnictw żagańskich, przewozkich i otyńskich. Budżety księstwa i inne akta.

Dział 19. Nr. inw. 192—203. 13 j.a. zawierających akta tzw. „generalnej administracji książęcej”, dotyczące gospodarki kapitałami ks. Doroty od roku 1844—1857.

Dział 20. Nr. inw. 204—207. 4 j.a. materiał jak wyżej z lat 1858—1861.

Dział 21. Nr. inw. 208—222. 15 j.a. zawierających korespondencje Birona z jego generalnymi plenipotentami z lat 1787—1793, prywatną korespondencję księżniczek żagańskich, tajną korespondencję ks. Doroty z prawnikami niemieckimi w sprawie nabycia księstwa żagańskiego, korespondencję z Hohenzollernami w tej samej sprawie, korespondencję z wysokimi urzędnikami pruskiego dworu królewskiego i innymi osobistościami.

Dział 22. Nr. inw. 223—240. 19 j.a. zawierające materiały dotyczące urzędzeń dworskich z roku 1745—1812, katalogi biblioteczne biblioteki zamkowej, opisy poszczególnych sal zamkowych, inwentarze majątku ruchomego zamku, jak: obrazów, rzeźb, odlewów brązowych, gobelinów, dywanów, mebli itp. Materiały obrazujące działalność teatru dworskiego, inwentarze masztelarni, przepisy dotyczące żywienia koni książęcych etc.

Dział 23. Nr. inw. 241—142. 2 j.a. w których mieszczą się instrukcje dla służby dworskiej i książęcej, podział czynności poszczególnych urzędników księstwa z lat 1845—1862.

Dział 24. Nr. inw. — Akta tego działu nie zachowały się. Co się z nimi stało, trudno ustalić. Jest to poważna luka gdyż zawierały one materiały do takich spraw jak: budowa zamku żagańskiego z 1630—1634, buntów chłopskich w Lutynce, (pow. Żagań) spowodowanych nadmiernymi obciążeniami i różnymi uciążliwymi posługami związanymi z budową zamku z lat 1653—1709. Buntów chłopskich powstałych na tym samym tle z lat 1677—1692, projekty i rysunki zamku żagańskiego, kosztorysy, kontrakty i umowy z wykonawcami robót i dostawcami materiałów, akta kaplicy zamkowej z lat 1750—1769, dokumentacja techniczna dotycząca budowy i remontów bieżących zamku, i innych budynków w księstwie, do roku 1807.

Dział 25. Nr. inw. 243—251. 10 j.a. Dział ten zawiera akta dotyczące rent, emerytur i przeniesienia w stan spoczynku wysłużonych urzędników książęcych i służby z lat 1784—1811.

Dział 26. Nr. inw. 252—255. 4 j.a. zawierające podania, skargi i zażalenia byłej służby książęcej o renty, emerytury, z lat 1800—1812.

Dział 27. Nr. inw. 256—269. 14 j.a. zawierające materiały do spraw rent i emerytur z lat 1805—1864. W dziale tym znajdujemy wzmiankowany już uprzednio odpis dokumentu Jana II z roku 1461 mocą którego przydziela on mieszczaninowi żagańskiemu ogród przy młynie za wierną służbę.

Dział 28. Nr. inw. 270—278. 9 j.a. w dziale tym znajdują się materiały dotyczące przyjmowania nowych pracowników, mianowania urzędników i różne związane z tym zarządzenia książęce z lat 1677—1804, korespondencje z tajnym radcą finansowym Gackingkiem z roku 1806—1812. Inwentarze dóbr książęcych z lat 1820—1821, sprawozdania generalnego plenipotenta z lat 1825—1841, sprawozdania zarządcy dóbr otyńskich z roku 1836—1848.

Dział 29. Nr. inw. 279—280. 2 j.a. zawierające sprawozdania majątkowe, opisowe, administracji dóbr żagańskich i otyńskich z lat 1845—46.

Dział 30. Nr. inw. 281—189. 9 j.a. w których znajdują się życzenia z okazji różnych uroczystości jak urodziny, imieniny, ks. Doroty de Dino²⁰ (1834—1862). Listy kondolencyjne, w związku ze śmiercią ks. Doroty (1862—1863), oficjalna korespondencja ks. Doroty z ks. Ludwikiem. (syn ks. Doroty po jej śmierci książę żagański), gratulacje króla pruskiego Fryderyka II z okazji pomyślnego zakończenia procesu o majątki otyńskie z roku 1763.

Dział 31. Nr. inw. 290—292. 3 j.a. w dziale tym znajdują się materiały o działalności ks. Doroty w instytucjach oświatowych i charytatywnych. Przynależności do różnych towarzystw i organizacji (także do pruskiego zakonu rycerskiego Joanitów). Udział w spotkaniach akcyjnych z lat 1845—1862.

Dział 32. Nr. inw. 293—301. 9 j.a. Materiały dotyczące likwidacji drogi przy zamku (1796) inwentarza domu starców w Żaganiu z 1859, miscellanea z roku 1845—1848, na którą składa się korespondencja różnorodnej treści, sprawy prawne, rozruchy chłopskie w Otyniu — 1848, wykaz akt i dokumentów znajdujących się w intendenturze książęcej.

Dział 35. Nr. inw. 303—304. 1 volumin zawiera materiały dotyczące przejęcia księstwa żagańskiego w lenno przez ks. Dorotę w roku 1844, drugi o umowie z magistratem miasta Żagania w sprawie wodociągów miejskich.

Dział 42. Nr. inw. 305—306. 2 j.a. zawiera dokumenty w których cesarz Wilhelm zatwierdza ks. Dorotę jako lenniczkę, drugi volumin zawiera patent lenny Ludwika Talleyrand-Perigord z roku 1864. Do tego działu akt rodowych dołączono jeden volumin zawierający tablice genealogiczne Bironów i szlachty kurlandzkiej oraz uszkodzone fragmenty voluminów zawierających sprawy komisji spadkowej.

Na tym kończą się akta rodowe i rodzinne książąt żagańskich (przede wszystkim Bironów i Talleyrandów). Dalsza część akt ma charakter wybitnie

gospodarczy. Od Nr. 312—325 zaczynają się akta komory książęcej, które dzielą się na dwie grupy, różniące się od siebie sygnaturami: Pierwsze trzy voluminy oznaczone są: BV Nr. 11;—BV Nr. 16, SV Nr. 1 — zawierają one dane o bibliotece zamkowej, pralni książęcej, remontach zamku z lat 1844—1862. Dalsze akta tego działu posiadają sygnaturę dwuczęściową np. sekcja II. Nr. 3 itp. Ta część akt zawiera instrukcje dla intendenty, podziału czynności intendenty, zaopatrzeniu w odzież, bieliznę, opał i światło, instrukcje dla urzędników i służby pałacowej, instrukcje dla komornika książęcego, dla masztelarzy i akta personalne — 1800—1861.

Akta intendenty różnią się zasadniczo od wszystkich innych z tego zespołu i stanowią niewątpliwie fragment akt komory książęcej. Każdy volumin, posiada na stronie tytułowej drukowany dużymi literami napis „Die Herzogliche Kammer, Akta betrefendt”, poczym następuje szczegółowy tytuł akt pisany ręką. Jest to ostatnia grupa, która była ułożona w archiwum (prawdopodobnie komory książęcej) w pewnym porządku, na co wskazują sygnatury poszczególnych voluminów.

Następne akta składają się głównie z ksiąg rachunkowych i gospodarczych:

Nr. inw. 326—328 — 3 księgi z lat 1860—1924.

Nr. inw. 329—351 — 23 księgi zawierające budżety księstwa z lat 1862—1899.

Nr. inw. 352—373 — 22 księgi wpływów i wydatków z lat 1863—1897.

Nr. inw. 374—390 — żurnale z lat 1866—1896.

Nr. inw. 391—397 — księgi rozchodowe kuchni z lat 1862—1896.

Nr. inw. 398—404 — budżety ogrodów książęcych z lat 1872—1899.

Nr. inw. 405—408 — księgi wydatków zakładów przemysłowych i warsztatów rzemieślniczych z lat 1920—1927.

Nr. inw. 409—411 — księgi wynagrodzeń z lat 1863—1926.

Nr. inw. 411—414 — pomocnicze księgi rachunkowe z lat 1867—1897.

Nr. inw. 411—456 — 42 voluminy zawierające budżety łowieckie, księgi rachunkowe i dowody kasowe (łowieckie) z lat 1869—1899.

Nr. inw. 457—507 — dowody kasowe księstwa z lat 1879—1899.

Nr. inw. 508—530 — inwentarze budowlane, inwentarze zamku, biblioteki książęcej, oraz różnych zabudowań i zakładów przemysłowych z lat 1851—1895.

Nr. inw. 531—818 — 278 voluminów, zawierających akta urzędu budowlanego dzielące się na: opisy zabudowań księstwa, (leśnictw, majątków, kościołów, domów robotniczych, spraw związanych z budową siłowni wodnych na Bobrze, budowy tam, regulacji rzek, konserwacji dróg, sprawy różnych remontów, wszelkiego rodzaju dokumentacja techniczna, oraz akta pomocnicze), korespondencja gospodarcza, sprawy zakładów przemysłowych księstwa, technologię obróbki drewna, korespondencję handlową; sprawozdania handlowe i przemysłowe, ubezpieczenia, podania o pracę, akta generalnego plenipotenta dotyczące spraw budowlanych i handlowych. Z lat 1840—1943.

Nr. inw. 819—863. W tej grupie akt mieszczą się zbiory z okresu XVIII do XX wieku. Składają się na nie jądłospisy książęce z lat 1851—1876, emblematy Piotra Birona, notesy, niezidentyfikowane listy, terminarze koncertów muzycznych z całej nieomal Europy, okolicznościowe druki, mowy itp., manuskrypt Józefa Wagnera o treści filozoficzno-historycznej, drukowane sprawozdania, broszury dotyczące procesów księstwa, administracji w posiadłościach francuskich, mapy, sprawozdania gimnazjum katolickiego w Żaganiu, maszynopis pracy doktorskiej Norberta von Constein z zakresu prawa i szereg mniej ważnych druków różnorodnej treści. Zbiory te składają się z 45 jednostek archiwalnych.

Jak już wspomnieliśmy wyżej, akta księstwa żagańskiego z wyjątkiem akt rodowych Bironów i Talleyrandów, zostały, z drobnymi wyjątkami zdeponowane w archiwum wrocławskim. Przed przejściem, archiwiści wrocławscy pod kierownictwem Ericha Grabera dokonali przeglądu akt, niektóre voluminy zostały wówczas rozprute i dokonano nowej kwalifikacji i podziału akt. Jak podaliśmy już uprzednio, akta znajdujące się w działach 1—32 pozostały w całości w zamku żagańskim. Dalsze grupy akt przejęło archiwum wrocławskie, z wyjątkiem nielicznych jednostek archiwalnych, mogących mieć praktyczne znaczenie dla księstwa. Ponieważ akta księstwa żagańskiego należały do najlepiej zachowanych zbiorów na Śląsku i dlatego były niezmiernie cenne, warto im poświęcić również trochę uwagi mimo, iż uległy zniszczeniu w czasie działań wojennych.

Dział 33—35 — zawierał dokumenty poczynszy od roku 1450—1850, wydane przez Piastów żagańskich Baltazara i Rudolfa 1450, Jana II 1461, księżęta saskie, cesarza Ferdynanda I, Rudolfa II, Fryderyka II, Fryderyka Wilhelma II, Fryderyka Wilhelma III i Fryderyka Wilhelma IV. Dokumenty dotyczyły przeważnie spraw lennych, sprzedaży, sądownictwa, podatków i innych realiów książęcych, nadania dóbr, potwierdzania przywilejów, zatwierdzania ksiąząt przez królów pruskich itp. Wymienione dokumenty nie posiadały co prawda zbyt wielkiego znaczenia naukowego, jednakże dla historyka ustroju, mogły mieć nieprzeciętną wartość. Archiwum Wrocławskie, Drezdeńskie i Archiwa Czeskie, posiadają w swych zbiorach materiały o podobnej problematyce. W spisach akt księstwa żagańskiego²¹, znajdujących się w zbiorach archiwum zielonogórskiego, najstarszy wymieniony dokument pochodzi z roku 1318. Co się z tym dokumentem stało, nie wiadomo. Prawdopodobnie zaginął zanim Archiwum Wrocławskie przejęło zbiory akt żagańskich, gdyż Erich Graber w wydanym przez siebie inwentarzu akt księstwa żagańskiego o nim nie wspomina²².

Dział 36—42. Był przedłużeniem archiwum rodowego ksiąząt żagańskich. Składał się ze 109 voluminów, które zawierały materiał dotyczący sprzedaży i zakupu ziemi i folwarków, dokumenty zakupu księstwa żagańskiego przez Wallensteina, wykazy zadłużeń miast, patenty lenne Lobkowiczów, wykazy dochodów książęcych, tytułów nadanych księżętom żagańskim przez cesarzy austriackich i królów pruskich, kontrakty ślubne, pretensje spadkobierców, szczególnie Fryderyka Hohenzollern-Hechingen, materiały dotyczące procesów między ks. Dorotą a tym ostatnim, oraz szereg podobnych. Akta zgromadzone w tej części pochodziły z lat 1565—1862.

Sprawy państwowo-administracyjne i ustawodawcze, podzielone były między działy 43—55. Znajdowały się tam dane o organizacji sołectw na wsi, listy lenne, poszczególnych wasali księcia, dokumenty zatwierdzające ksiąźta żagańskie pochodzące od cesarzy austriackich, księgi lenne, przywileje, sprawy sukcesji żagańskiej, akta sporne, księgi rewizji stosunków lennych, spisy dóbr lennych, itp. Akta te pochodziły przeważnie z XVII—XIX wieku. Do wyjątkowo cennych należały akta zawarte w działach 51—52, w których znajdował się wykaz wszystkich wydanych przywilejów w księstwie żagańskim (*Corpus privilegiorum ducatus Saganensis* — trzy tomy). „*Corpus privilegiorum* założony został w 1628 r. na polecenie ks. Albrechta Wallensteina. Jeden z jego tomów został w 1956 roku znaleziony u proboszcza rzymsko-katol. kościoła w Iłowie Żagańskiej, który przekazał go do archiwum zielonogórskiego. Skąd się tam znalazł nie wiadomo. O jego zawartości mówi sama nazwa: Przywileje, dokumenty nadań wieczystych i listy lenne wydane przez księcia, możnych panów i klasztory dla szlachty, miast, cechów i ludu wiejskiego.

W wymienionych ostatnio działach przechowywano także 14 odpisów różnych dokumentów (dyplomów) z lat 1520—1694, oraz przywileje żagańskie (miasta) 1326—1695, korespondencje w sprawie sporów o rybołówstwo na Bobrze (1674), przywileje szewców (1650), przywileje miasta Głogowa (1291—1616), instrukcje ksiąźce w sprawie nauki rzemiosła oraz przywilej dla pierwszej drukarni żagańskiej z roku 1791.

Z działalności stanów, znajdowało się tam dość dużo cennych materiałów: Zjazd Stanów Śląskich we Wrocławiu, 1596, spory o miejsce zjazdu (1649—1663), Zjazdy Stanów z lat 1651, 1653, 1665, 1669, 1673, 1783—1793, 1825, 1833, 1837, 1840—1844. W akta stanów, włączone były również akta sądów rycerskich²³ i ziemskich²⁴, oraz spraw kredytowych itp. W aktach tych znajdowały się także protokoły i sprawozdania ze Zjazdów.

Z powodu tragicznego losu zbiorów żagańskich, trudno dziś określić jak długo prawo bicia własnej monety należało do regaliów poszczególnych ksiąźt żagańskich. Szczególnie trudno coś powiedzieć o dacie początkowego okresu bicia monet w Żaganiu. Wszystkie inwentarze wymieniają jako pierwsze patenty i zarządzenia cesarskie z roku 1621—1733.

Grupa akt oznaczonych literą „c”²⁵ mieściła w sobie całokształt spraw związanych z organizacją i administracją księstwa. Układ tej części akt był odrobinę chaotyczny, zacierający zupełnie działalność często odrębną poszczególnych urzędów i instytucji. Występowały tu więc materiały dotyczące sądów dworskich, akta policyjne, akta urzędu „Landeshauptmanna”, sądów rycerskich, spraw podatkowych, kwater wojskowych, kontrybucji, reskryptów Wallensteina, urzędów i stanowisk księstwa (komornika, landeshauptmanna, burgrafów, łowczych, leśniczych, masztelarzy, pisarzy), spraw celnych i innych²⁶. W dalszej części zbiorów, zagadnienia te występowały ponownie. Jest to wymownym dowodem, że porządkujący akta albo nie był w stanie opanować całego materiału, albo też starał się swą pracę ukończyć jak najszybciej.

Działy 78 i 79, posiadały trochę systematyczniejszy układ. Zgromadzone tutaj były wszystkie sprawy związane z powinnościami chłopskimi. Ogółem część ta składała się z 46 ksiąg.

Pewien związek z powyższymi sprawami miał akt obejmujący zagadnienia przemiałów w młynach, sprawy myśliwstwa (przeważnie uprawnień szlachty), obowiązku włościan, przywilejów myśliwskich itp.

Grupa następna składała się przeważnie z materiałów kartograficznych, pomiarowych i procesów o ziemię, granice, prawo wypasu bydła i wyrębu lasów. Były to materiały niezwykle cenne. Sprawy poddaństwa chłopów, zbiegostwa, zwolnienia z poddaństwa i inne, zgromadzone były w działach 84a i 86. Znajdowały się tam również materiały do początków uwłaszczenia chłopów. Sprawy budowy mostów, związane były przeważnie z cłem, mytem i opłatami za przejazdy. Budowa tam, związana była najczęściej z budową młynów i tworzeniem sztucznych jezior rybnych. W takich wypadkach nakładano na chłopów dodatkowe obowiązki jak: wyręb lasów, zwózka drzewa, praca przy budowie. Często dochodziło wówczas do zatargów, z budowniczym, działającym z ramienia księcia, czasem nawet do otwartych buntów. Zagadnienia te obejmował dział 64, składający się z 6-ciu jednostek archiwalnych.

W tych niespokojnych czasach, ciągłych zamieszek wewnętrznych, później wojny trzydziestoletniej, niepoślednią rolę odgrywało wojsko. Działy 86 i 87, poświęcone były tej problematyce. Materiały w nich zawarte były bogate, ale sięgały jedynie początków XVII wieku.

Dalsza część akt, oznaczona małą literą „n”, dział 88, zawierała materiały związane z administracją majątków ziemskich, zakładów przemysłowych księstwa, oraz materiały dotyczące działalności komory. Na uwagę z pewnością zasługiwały akta hut żelaza, kopalni rudy żelaznej z lat 1634—1777, akta związane z wytwarzaniem potaszu z 1752, plantacjami drzew morwowych i hodowlą jedwabników, a także produkcją jedwabiu z 1766—1793. Sprawozdania z majątków, księgi dochodów i sprzedaży majątków. Dział ten składał się z 17 ksiąg.

Z aktami tego działu, łączyła się grupa oznaczona literą „o” — dział 88a, zawierająca materiały prawne, dotyczące wydzierżawiania ziemi i majątków przez komorę książęcą, w latach 1652—1840.

Przedostatni dział akt tzw. „miscellanea”, oznaczone literą „p” — dział 89, nie gromadził akt o większym znaczeniu naukowym. Na uwagę zasługiwałoby jedynie chyba sprawozdanie dyrektora komory o sytuacji w księstwie z roku 1673, oraz sprawy związane z działalnością poczty z lat 1743—1766 i obowiązkiem dostarczania koni oraz tworzenia sztafet z lat 1762—1763.

Dział zbiorów oznaczonych literą „D”, dział 89a, grupował bardzo ważne materiały o nieprzeciętnej wartości naukowej, a mianowicie: kronikę księstwa żagańskiego, i miasta Żagania od 700 do 1595 r. (rękopis stron 19). Różne luźne pisma i korespondencje wraz ze spisem 1633—1800. Wykazy szkód wyrządzonych przez powódzie w 1675 do 1780, spisy mieszkańców księstwa, wykazy szkód wyrządzonych przez naloty szarańczy 1776—1783, przyjmowanie Fryderyka II na zamku żagańskim w latach 1744—1759 i 1760, historie sądów książęcych z roku 1790, wycinki z prasy, materiały dotyczące rozwoju szkolnictwa, klasztoru Augustianów, szpitala i kościołów.

Niestety. Wszystkie te dokumenty zaginęły. Zachowało się jedynie archiwum rodowe Bironów i Talleyrandów i to fragmentarycznie, gdyż już syn ks. Doroty Ludwik, przekazał do archiwum żagańskiego jedynie te materiały, które miały związek z Bironami i Dorotą de Dino. Archiwalia te, posiadają charakter wybitnie gospodarczy.

ZAKOŃCZENIE

Obok wyżej wyszczególnionych akt ks. Dorota de Dino, zgromadziła ogromną ilość korespondencji z wybitnymi osobistościami świata.

Z poloniców notujemy listy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, (adresowane do ks. Kurlandzkiej Doroty Biron dd. Medem) ks. Adama Czartoryskiego, biskupa Skórkowskiego, hr. Fredry i gen. Chrzanowskiego. Obok korespondencji królów i cesarzy: Francji, Anglii, Rosji, Hiszpanii, kardynałów, wybitnych artystów itp. znalazła się w Zaganiu pokaźna ilość spuścizny rękopiśmiennej ministra Talleyranda i korespondencji kurlandzkiej z przed 1795 roku.

Syn ks. Doroty ks. Ludwik Napoleon Talleyrand-Dino, przekazał również swoją korespondencję z dworami niemieckimi, do zbiorów żagańskich.

Los tych bezcennych zbiorów jest nieznan.

W zbiorach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego, znajdują się akta dóbr otyńskich, liczące około 3.500 jednostek archiwalnych i posiadające dość duże znaczenie dla historii gospodarczej. Fragmenty akt majątkowych Klenicy, nie przedstawiają większych wartości naukowych, mogą jednak uzupełnić luki w innych zespołach akt żagańskich.

Omawianie tych dwóch ostatnich zespołów akt, jest już jednak zagadnieniem odrębnym, dlatego też ograniczamy się do krótkiej wzmianki informacyjnej.

PRZYPISY

- ¹ Nazwa „capitaneus ducateus” — występowała w okresie piastowskim tj. ca do roku 1472. Później zastąpiona przez nazwy niemieckie „Hauptmann” lub „Verweser”.
- ² W odróżnieniu od „capitaneus ducateus”, prowincjonalnych namiestników książęcych lub cesarskich, nazywano terminem „Landeshauptmann”.
- ³ Feliks Matuszkiewicz — Die Mittelalterliche Gerichtsverfassung des Fürstentums Glogau, Wrocław 1911.
- ⁴ A. Heinrich. Geschichte des Fürstentums Sagan. Żagań 1911 str. 72 i nn.
- ⁵ W roku 1454 ks. Rudolf na czele 15.000 zbrojnych stoczył walkę z wojskami polskimi odnosząc nad nimi zwycięstwo pod Chojnicami. W walce tej poległ. Jego brat Baltazar był komturem krzyżackim w Królewcu. Ks. Dorota była najmłodszą córką ks. kurlandzkiego Piotra I Birona. W wyniku zabiegów Piatolliego, została naręczoną ks. Adama Czartoryskiego. W 1809 r. dzięki staraniom ministra Talleyranda i cara rosyjskiego, wyszła za mąż za Edmunda Talleyranda Perigord byłego generała Napoleońskiego, bratanka ministra.